Bo Stråth

Konstitution och frihet: två mångtydiga begrepp i 1800-talets Europa med fortfarande relevans

Föredrag vid Norges Forskningsråds Forskersamling for Grunnlovsjubileet 2014 på Eidsvoll 23 april 2012

”Frihet” är i den dagliga samhällsdebatten ett självklart begrepp. Alla tar för givet att frihet är bra. Många ser begreppet som ett uttryck för värden som alla delar och som står över ideologierna. Friheten är kärnan i det lika självklara demokratibegreppet.

På samma sätt är det med begreppet konstitution eller författning som en regelsamling, som garanterar friheten och demokratin. Författning och frihet ingår en symbios. Är det så? Och var det historiskt så? Vad är en författning för frihet när, som Anatole France formulerade det, “lagen i dess majestätiska garanti av likhet inför den, förbjuder såväl rik som fattig att sova under broarna, tigga på gatorna eller stjäla bröd”?

Frihet har varit ett svårfångat begrepp som glidit undan försök till definition i många juridiska och politiska debatter sedan den franska revolutionen och långt tidigare. Långt ifrån att vara ett självklart begrepp är det komplicerat och mångtydigt, fullt av ideologiska implikationer och kontroversiella tolkningar. Frihet har varit en hörnpelare i europeiska debatter sedan långt före upplysningstiden och har varit föremål för ett övermått av uttydningar i debatt såväl som i juridisk, politisk och social praxis.

Historiskt var frihet ett begrepp för försvar av privilegier. Adeln hade t ex skattefrihet. Adeln hade exklusiva rättigheter i närheten av sina sätesgårdar och för att uttrycka dessa rättigheter myntades begreppet frihetsmilen. Frälse var en synonym till adel som förmedlade just frihetsdimensionen i den bestående privilegieordningen. Fortfarande talar man i vart fall på svenska om skattefrälse.

Från att ha varit ett slagord för att bevara maktförhållandena i det korporativa ståndsamhället blev frihet från den franska revolutionen ett begrepp för att *avskaffa* ståndsamhällets privilegier. I upplysningens och revolutionens spår ändrade begreppet mening och kom att förmedla motsatsen till vad det dittills hade gjort.

Därmed blev frihet ett nyckelbegrepp i vad den tyske begreppshistorikern Reinhart Koselleck kallat *die Sattelzeit*, ”sadeltiden”, den tid på plus-minus femtio år kring den franska revolutionen, då det politiska språket drastiskt ändrade mening och i många fall kom att betyda motsatsen till vad de tidigare gjort. Sadelns stigbyglar ─ Koselleck var en passionerad hästvän ─ hänger visserligen ihop, men höger och vänster är samtidigt varandras motsatser.

Typexemplet i hans sadeltidsteori är revolution, som ju kommer från latinet och betyder rulla tillbaka. Så användes begreppet också i det politiska språket fram till den franska revolutionen. I tolkningen av det förflutna utgick den debatten från att man kunde lära ur erfarenheterna. Historien var *vitae magistra*, livets läromästare. När misstag gjordes sökte man ny orientering i antiken. Där hade historien rört sig i en ond och i en god cirkel. Den goda gick mellan aristokrati, monarki och demokrati. En upplyst elit eller en upplyst ensamhärskare eller folket själv styrde. Ofta urartade emellertid dessa goda styresformer och övergick i sina motsatser. Monarki blev tyranni, aristokrati blev oligarki och demokratin blev anarki och pöbelvälde. Uppgiften blev att hitta tillbaka till den goda cirkeln, från anarki till monarki eller aristokrati eller från tyranni till aristokrati eller demokrati. Det var den uppgiften som var revolutionernas egentliga syfte. Historien gick runt. Historiesynen var cyklisk.

Så tolkade också samtiden fallet av *l’ancien régime*. Tyrannin och adelsoligarkin framkallade den demokratiska revolutionen som snart ledde till det folkliga skräckväldet som i sin tur framkallade kravet på den upplyste despoten, monarken i Napoleons gestalt. Det antika tolkningsmönstret bekräftades av den revolutionära utvecklingen. Det var bara det att allt gick så hiskligt snabbt, att den invanda revolutionsmodellen inte riktigt stämde.

I stället började ett nytt synsätt att tränga fram. *L’ancien régime* blev ett begrepp som man började ta avstånd från, ett begrepp som uttryckte det gamla, som man *inte* ville tillbaka till utan som man slutgiltigt lämnat bakom sig. Upplysningsfilosoferna hade börjat utarbeta en tidsuppfattning som separerade det förflutna och framtiden i stället för att se dem i rundgång. Man urskilde, från ett nu som rörde sig framåt i stället för runt, ett förflutet som hade *varit* annorlunda, d v s sämre och en framtid som kunde *bli* annorlunda, d v s bättre. Förändringen tänktes inte som i det grekiska ödesdramat ske genom någon sorts i historien inneboende anonym kraft som kallades ödet eller fortuna, utan genom handlande ansvarsfulla människor styrda av förnuftet. Historien fick en riktning framåt. Den blev en progressiv tidslinje. Därmed var det också slut på tanken att man kunde lära ur historien, eftersom progressionen innebar att ständigt nya element i utvecklingen tillkom. Den insikten innebar också insikten att man inte kan gå tillbaka i historien och återuppliva tillstånd som de var innan det nya hade tillkommit.

Däremot blev det på sikt med detta nya synsätt en viktig uppgift för historikerna att utforska hur framtiderna hade skisserats och projicerats i det förflutna, *Vergangene Zukünfte* som Koselleck uttryckte det.

1800-talet blev framtidens århundrade. Tron på förbättringar av samhällslivet och på det nya i stället för på en återgång till något nygammalt genomsyrade 1800-talets debatt. Framtid sågs som liktydigt med framsteg. Historien var progressiv. Händelserna runt om människorna tycktes bekräfta framstegstron. Den industriella revolutionen innebar helt nya kommunikationsmönster som tidigare varit otänkbara. Järnvägar, ångmaskiner, telegraf, på sikt massproduktion för masskonsumtion av nya varor som man inte kunnat ana, nya massmedier, som spreds allt snabbare och gjorde att informationsmängden växte exponentiellt och blev tillgänglig för allt vidare skaror av människor, allt gjorde att ett massamhälle av ett helt nytt slag växte fram buret av en uppåtstigande medelklass.

Utvecklingen hade inte bara ljusa sidor utan också mörka. Inte bara rikedomen ökade utan också fattigdomen. En massfattigdom som skulle gå under begreppet proletarisering fick de styrande att börja urskilja ett socialt problem och börja tala om den sociala frågan, som skrämde i en tid som ännu hade den franska revolutionen i färskt minne. Samtidigt innebar utvecklingen en koncentration av förmögenhet av ett helt nytt slag. Skillnaden var betydande mellan de lägre och de högre medelklasserna. Bördsaristokratin övergick i en börsaristokrati. Framstegen innebar att de sociala spänningarna ökade. Karl Marx talade om ett spöke som gick omkring i Europa. Med det menade han proletariatet innan det hade hittat sitt egna klasspråk, som skulle bli den slutgiltiga spjutspetsen in i det förlovade framtidslandet. Revolution betydde framsteg.

Alla tidsuppfattningar var inte progressiva. För jordbruksarbetarna i tungt arbete på fälten eller de kringstrykande tiggarskarorna på landsvägarna avlöste den ena dagen den andra i en rytm som snarast följde årstiderna, och för lönearbetarna i de nya fabrikerna var långa och monotona arbetsdagar vid maskinerna ofta svårt att förena med framsteg. Många hade inte sett de framfrustande ångloken eller städernas nya klocktorn eller hört fabriksskorstenarnas ångvisslor, vilka alla gav en ny precision i tidsuppfattningen. Den nya exaktheten i tidsmätningen gjorde tidens gång progressiv i jämförelse med en mätning som utgick från solvarven. Cykliska tidsuppfattningar, där den ena arbetsdagens monotoni avlöstes av nästa dags i en ändlös rad, kombinerades med progressiva, varvid progressiv tid inte bara skall förstås som förverkligande av nya friheter utan också tiden som ett disciplinerande instrument, som framtvingade underkastelser av ett nytt slag under ackordsarbete och maskiner som höll takten och tvingade de arbetande att följa med.

En annan sorts cykler predikade ekonomerna, som trots sina framstegsteorier inte kunde blunda för de återkommande kriserna och bakslagen på de nya arbets- och finansmarknaderna. De började kombinera det progressiva och det cykliska i sina kristeorier och spekulera över hur man trots allt kom ur kriserna. Varje kris hade en lösning som gjorde att man kom ur den, och utvecklingen mot ett högre välståndsstadium kunde fortsätta. Ekonomernas kriscykler blev epicykler längs en uppåtstigande progressiv framstegslinje.

Sammantaget skrämde 1800-talets framtidstro lika mycket som den eggade. Framtiden var både hot och hägring. I denna jäsande brygd av framtidsutopier och skräckvisioner förändrades språket som skulle uttrycka förändringarna. I det framväxande liberala samhället fruktade de konservativa den sociala ordningens sammanbrott medan vänstern kämpade mot de orättvisor man upplevde i det nya. Framstegen innebar politisk konflikt, som sökte sin språkliga formulering.

En begreppshistorisk metodologi, som jag tillämpar, utgår från politiken som både gemenskap och konflikt. En bred samstämmighet kring begrepp som frihet, rättvisa, likhet, modern, reform, framsteg, framtid, folk, nation o s v höll samman gemenskapen. Alla var överens om dessa var viktiga begrepp. Utan gemensamma begrepp ingen språkgemenskap och ingen referensram. Samtidigt var man djupt oense om den precisa meningen av sådana begrepp. Utan oenigheten ingen politik. Politiken bygger på både ett gemensamt semantiskt fält och på oenighet om tolkningarna i detta fält. Begrepp som frihet, demokrati och författning måste ses i ett sådant perspektiv.

Den liberala tanken att marknadsmekanismer gör samhällen självreglerande hade i slutet av *l'ancien régime* en oerhörd inverkan på intellektuella och statsmän. (Politiker ville de inte kalla sig, eftersom politik var ett full ord ända in på 1900-talet som uttryck för ränksmideri, splittring och särintressen). Det är uppenbart att den liberala modellen i denna marknadsversion uttryckte ägarintressen, men det liberala språket gynnades av att ägarintressena inte uttrycktes som särintressen utan av att intressena var universellt definierade. Kärnan i omdefinitionen av frihetsbegreppet efter den franska revolutionen var att frihet var äganderätt varvid friheten att äga skulle bygga på förmåga att förvärva till skillnad från genom födsel som tidigare. Börs avlöste börd.

Det liberala samhället började under 1800-talet under ökande kontrovers inte bara att förstås som universellt utan som ett klassamhälle som uttryckte särintressen. Spänningar uppstod mellan individuella rättigheter beskrivna som friheter, särskilt frihet att äga, och idéer om likhet mellan människor. Ännu i den franska revolutionen hade de båda begreppen frihet och likhet hållits ihop i en homogen tankefigur, men snart började *liberté* och *égalité* att spricka

upp och glida isär. De började ses som varandras motsatser. I det universellt tänkta frihetsbegreppet låg en utestängning av andra individer och grupper. Friheten beskylldes för att utövas på bekostnad av andra individer och grupper.

Den brittiske filosofen Isaiah Berlin konceptualiserade långt senare denna motsättning som en skillnad mellan negativ och positiv frihet. Negativ frihet var frihet från hinder. Negativ frihet tolererar inga inskränkningar. Frihet var just att vara fri att göra vad man ville. Man var ofri om andra människor tilläts att förhindra vad man ville göra. Den negativa friheten blev lätt den starkes rätt att göra vad man ville.

Andra betonade ett positivt frihetsbegrepp, t ex frihet att sluta sig samman. Föreningsrätt och yttrandefrihet betonade en kollektiv dimension av samhällslivet. Den positiva friheten kom att ligga nära solidaritetstanken. De båda frihetssynerna kom också att uttrycka olika syner på statens roll och uppgifter. Anhängarna av den negativa friheten betonade att statens viktigaste uppgift var att garantera äganderätten. Det var idén om rättsstaten som satte ramar och regler för marknadsekonomin, men inte ingrep i övrigt. Mot tanken på rättsstaten växte efter hand tanken på välfärdsstaten eller socialstaten fram. Den skulle ingripa omfördelande och garantera alla samhällsmedborgare en viss standard. Den skulle skydda de svaga. Båda statssynerna stod inte bara för olika definitioner av vad frihet är, utan också för olika synsätt på begreppet rättvisa.

Är en arbetsgivare ofri om en strejk förhindrar honom att sänka lönerna? Hur förhåller sig frihetsbegreppet till opersonliga och oavsiktliga strukturella krafter som t ex arbetslöshet? Är arbete en frihet och en rättighet eller är det ett slavgöra? Eller är det friheten att *ge* arbete som är grunden för definitionen?

Sådana frågor belyser de praktiska konsekvenserna av de olika frihetssynerna. Den filosofiska debatten om positiv och negativ frihet i spåren av Isaiah Berlins utläggning har ofta varit abstrakt och kringgått många av det moderna samhällets konkreta problem. Dikotomin som urskiljer två definitioner av frihet löper kort häcklopp över den historiska empirin och förenklar de historiska erfarenheterna otillbörligt. I ett historiskt synsätt blir debatten inte en enkel antingen-eller-fråga mellan två tydliga alternativ, utan ett tvetydigt och motsägelsefullt kontinuum av olika sätt att hantera frihetsbegreppet. Under 1800-talet skedde en begreppslig differentiering för att uttrycka denna komplexitet, med nya ord som t ex socialliberal och marknadsliberal, socialkonservativ och ultrakonservativ, socialdemokrat och socialist. De här språkliga innovationerna är särskilt relevanta för det skandinaviska språkområdet.

Differentieringen hade knappast påbörjats när den norska grundlagen beslutades här på Eidsvoll den 17 maj 1814. Frihetstanken var tydlig, men ingen historia hade ännu ägt rum som visade hur ambivalent och kontroversiellt begreppet är. Ur en synpunkt var den nya författningen Europas för tiden mest demokratiska, nämligen vad gäller rösträtten. Grundloven refererade till folket och folkvilja mer än t ex den svenska grundlagen som tillkommit fem år tidigare, också som en konsekvens av Napoleonkrigen. Folkviljan *blev* mer central i Norge till följd av den specifika situationen efter Kielfreden. ”Folket” blev ett mycket trovärdigare instrument än ”kungen” för att bryta sig ur den påtvingade unionen med Sverige. Fokus var på Eidsvoll inledningsvis i april 1814 mindre på maktdelningen mellan ständer och kungamakt än på frågan om att identifiera folkviljan: uttrycktes den direkt av väljarna eller av den valda riksförsamlingen. Eller bättre uttryckt, maktdelningen problematiserades på ett annat sätt i Norge under författningsarbetet i Eidsvoll, inte mellan ständer och kung så mycket som mellan folket och kungen.

Förhandlingarna om grundloven har naturligtvis bedömts mycket olika av eftervärlden, särskilt Christian Fredriks roll som ståthållare. Ernst Sars negativa syn är väl känd. Christian Fredrik var bara en teaterhjälte, ”en vek stakkar”. Andra som Halvdan Koht, Sverre Steen, Jens Arup Seip, Knut Mykland och Lars Roar Langslet tecknar en positivare bild av prinsregenten som en skicklig förhandlare med betydande inflytande bakom kulisserna. Grundlagen den 17 maj blev i viktiga avseenden som han önskade. En artikel i den nya grundlagen blockerade union med Sverige och en annan öppnade dörren för en senare gemenskap med Danmark. Förhållandet till främmande makter, d v s utrikespolitiken lades i monarkens händer.

Det är på den punkten viktigt att inte bli anakronistisk genom att tänka sig att slutprodukten fanns från början. Myten om den westfaliska freden 1648 berättar om hur freden skapade enhetliga centralstater överallt i Europa. Enhetsstaterna bekräftades i Wienfreden 1815. I själva verket var långt in på 1800-talet de politiska enheterna ett virrvarr av mångetniska sammanslutningar som hade kommit till under århundraden genom arv, giftermål och krig mellan härskarhusen, vilket allt lett till ett territoriellt lapptäcke av olika enheter under samme regent, som t ex att den ryske tsaren var storfurste i Finland, den danske kungen var hertig över Slesvig och Holstein eller att Queen Victoria var monark över Hannover. Det faktum att enheterna var mångetniska betydde länge inte att man definierade sig som minoriteter utan som undersåtar under härskaren. 1800-talets toppmöten i vad som kallades den europeiska konserten bestod i dynastiernas familjehögtider, där bröllop, dop och begravningar var storpolitiska händelser med sekreta förhandlingar och överenskommelser bakom kulisserna på ett sätt som inte stod dagens EU-toppmöten efter. Inte bara frågor om krig och fred utan också

förändringar i regenternas släktrelationer var utrikespolitiska händelser. Det ansågs mot den bakgrunden av många ”naturligt” att utrikespolitiken var ett kungligt prerogativ.

Den norska grundlagen hade en tydligare polaritet och arbetsfördelning mellan kungamakt och folkmakt än den svenska som tydligare uttryckte en maktbalanstanke. Kungen var i den svenska regeringsformen utrikespolitiskt mer konstitutionellt bunden än i den norska, vilket måste förstås mot bakgrund av adelns historiska makt och den långa kompetenstvisten mellan adeln och kungen. Denna skillnad kvarstod i 4 november-författningen, som ju var en anpassning av 17-majförfattningen till den nya maktsituationen i unionen med Sverige. Anpassningen innebar vad gäller utrikespolitiken ingen förändring utan den norske kungen blev mäktigare utrikespolitiskt än den svenske i unionens schizofrena arrangemang. Detta inte sagt för att tona ned unionens generellt ojämlika maktstruktur, men för att visa på komplexiteten och ambivalensen i den europeiska författningsdebatten under och efter Napoleontiden.

Norge är i det avseendet bara ett fall av många. I viktiga avseenden var den norska grundloven mer demokratisk än andra europeiska vid den tiden, vilket i längden påverkade unionens förutsättningar på ett avgörande sätt, men också den norska författningen var i andra avseenden tvetydig och därmed mindre av ett särfall i Europa. Makten över utrikespolitiken var en kvardröjande kunglig frihet i Europa. Makten över utrikespolitiken var en kvardröjande konservativ bastion i 1800-talets omdefinition av frihetsbegreppet.

En vanlig syn i den europeiska historieskrivningen har varit att se konstitutionaliseringen av Europas stater i början av 1800-talet, d v s bindningen av kungamakten, som det första steget i en progression som utlöstes av den franska revolutionen och som kröntes med parlamentarismens genombrott under 1900-talets första hälft. Parlamentarismen låg förprogrammerad i konstitutionerna. Konstitutionerna överallt i Europa markerade en övergång från traditionell, d v s monarkisk legitimering av makt till modern legitimering, d v s folkmakt och parlamentarism. Europa genomgick i detta synsätt en mer eller mindre linjär progressiv utveckling från despoti till demokrati.

Synsättet förmedlar en glättad historia och man hör den ofta, men för att kunna tro på den måste man underordna Europas många varierande författningshistorier under en enda europeisk vision om rättslig och politisk utveckling mot ett förutbestämt mål.

Vid ett projekt vid Helsingfors universitet om Europa mellan Wienkongressen 1815 och första världskrigets utbrott 1914 har vi i en arbetsgrupp sökt destabilisera den här förenklade och välgörande berättelsen om Europas konstitutionella utveckling genom att sätta upp och

undersöka en mothypotes, nämligen att i det långa 1800-talet, för att använda Eric Hobsbawms beteckning, konstitutioner snarare än att etablera eller förbereda moderna parlamentariska demokratier tillkom och användes för att sanktionera auktoritära och antidemokratiska regimer. Konstitutionerna kanaliserade medborgarnas autonomi i riktningar som tjänade sådana regimers intressen, varvid de undertryckte alternativa uppfattningar om autonomi och iscensatte nya former av dominans.

Det normativa spänningsfält som vi byggde upp mellan de två motsatta synsätten var avsiktligt och tillät helt andra tolkningsmöjligheter av empirin än om vi hållit oss inom den konventionella berättelsen.

Konstitutioner syftar generellt till att vara en *universell* kategori såväl i den meningen att de vill bestämma den överordnade rättsliga ramen för ett begränsat territorium som i den meningen att de söker förmedla gränsöverskridande universella idéer och värden vad gäller att legitimera och begränsa makt, skapa och definiera en *body politique* och att sätta upp procedurer och parametrar för intresseharmonisering.

Sedan konstitutionaliseringen av Europa för 200 år sedan har insikten vuxit att författningar är *partikulära* och uttryck för avgränsningar av oss från de andra, rätt från fel, laglig från olaglig. 1800-talets konstitutionalism var ett av huvudinstrumenten för nationalism och jingoism. Som ett tecken på den partikulära synen har den akademiska disciplinen författningshistoria från allra första början fokuserat på den nationella och partikulära dimensionen av författningarna och varit ett av de viktigaste verksamhetsfälten för nationella avgränsningar under vakthållning mot idéer om rättslig universalism.

Den nationella avgränsningen av rätten är äldre än 1800-talets nationalstatsbildning. Tanken understöddes som vi vet med särskild styrka av Montesquieu i *L'ésprit des lois* där han hävdade att lagarna var så anpassade till det folk som omfattades av dem att det var osannolikt att ett folks lagar kunde gälla för ett annat folk. Många senare historiker och jurister har fortsatt att tänka i Montesquieus banor och förnekat möjligheten av rättsliga transplantationer. Lagarna bestäms av den lokala miljön. De olika europeiska mönstren för författningar som vi funnit i Helsingfors, författningar som uttrycker artikulering av makt såväl som begränsning av makt, reform och revolution såväl som reaktion, folkmakt såväl som auktoritär monarkisk makt tycks skenbart bekräfta ett sådant synsätt.

Men bara skenbart. Tidigare generationers fokus på rättsliga normer och nationer har under senaste årtionden allt mer kompletterats av en öppning mot transnationella och komparativa frågeställningar. Det här är en allmän historiografisk trend som går långt utanför

författningshistorien. En av huvudfigurerna i ett nytt synsätt är Günter Frankenberg med sin IKEA-teori om konstitutionella transfers. Den kanske viktigaste innovationen inom ämnet författningshistoria vore att lösa upp den närmast uteslutande fokuseringen på den materiellt normativa dimensionen i analysen av författningar och integrera historien om det politiska och sociala livet kring författningarna. Inte bara livet kring författningarna utan också aktörerna bakom dem och sammanflätningen mellan det politiska och det juridiska innefattas allt mer i ett sådant nyare synsätt.

Under anknytning till sådana synsätt har vi i Helsingfors undersökt konstitutioner som antirevolutionära instrument, som verktyg för att rättfärdiga nya sociala skillnader och orättvisor, som medel för att främja nationalism, kolonialism och imperialism och som en blandning av juridiska och politiska texter, där politik och juridik går in i varandra och konstituerar varandra ömsesidigt mycket mer än att vara åtskilda storheter, där rätten tänks sätta ramarna och politiken agera inom ramarna.

Vi har med det här synsättet funnit hur tunn gränsen mellan demokrati och populism, mellan demokrati och envälde är. Vad som i teorin framträder som tydligt avgränsade kategorier är i praktiken mycket närliggande och går lätt över i varandra. Bonapartismen och caesarismen är exempel som finns historiskt runt om i Europa. Det finns skäl att erinra sig vad Marx sa om att historien upprepar sig, den första gången som tragedi, den andra som fars när han beskrev de båda Napoleonernas statskupper, ridande på folkmassorna lika mycket som manipulerande dem. Till detta kan man bara säga att farsen inte följer på tragedin med naturnödvändighet och att vad som i efterhand framstår som en fars inte nödvändigtvis upplevs så i samtiden. Det är kanske också så att tragedin kan följa på farsen. Var Berlusconi farsen och Orbán tragedin?

Många analyser från kulturhistoriska perspektiv har antagit att konstitutionerna *återspeglar* gemensamma värden och utgått från att de bekräftat redan existerande politiska gemenskaper. Vi urskiljer i Helsingfors tvärtom sådana gemenskaper som *resultatet* av letandet efter inre enhet med författningen som ett instrument. Konstitutionerna spelade olika roller i olika nationella kontexter. Nyckelfrågor handlade om legitimering av makt om hur man skulle skapa gemenskap och samtidigt bevara stabilitet. I letandet efter svaret på de frågorna flätades rätt och politik samman snarare än att vara separata kategorier. Där fanns ingen regianvisning att följa, utan Europa trasslade sig igenom i en blandning av framsteg och bakslag, av revolutioner, reformer och reaktion. Både liberala och monarkiska synsätt utmanades och ingick ofta mer eller mindre stabila kompromisser. De mest skiftande författningar antogs vad gäller synen på politisk auktoritet och ekonomisk makt. Begrepp som liberal, demokrati, frihet, suverän och framsteg var vapen och motvapen med skiftande betydelse i de rättsliga och politiska debatterna. Sammanflätningen mellan det rättsliga och det politiska varierade.

Variationen uttrycktes med begrepp som rättsstat och socialstat och synsätten varierade mellan lagen som en ram för politiken och politiken som suverän lagstiftare, mellan lagtolkning och lagstiftning.

Individualismen och rationalismen som ideal som byggde upp den klassiska rättsteorin underminerades av mer kollektivistiska och programmatiska rättsidéer, där rätten allt mer sågs som en fråga om motstridiga intressen, varvid intressen ofta uttrycktes i kollektiva krav på sociala förbättringar. På 1860- och 1870-talen började en andra globalisering av rätten, efter den första som gick ut på att garantera äganderätten. Denna andra våg gällde expansion av social- och arbetsmarknadslagstiftning. Lagarnas uppgift försköts från att garantera privaträttsliga kontrakt till att garantera sociala rättigheter.

Varje romantisering av konstitutionsbegreppet är problematisk, eftersom romantiseringen gör gällande att den västliga demokratins natur är okomplicerad. Det teleologiska antagandet om ett långsiktigt genombrott för den liberala demokratin under 1800- och 1900-talen är ensidigt och underskattar den historiska komplexiteten och försummar att beakta alla spänningar, bakslag och hinder som utvecklingen genomgick. Man trodde ofta på ett slutmål, men i dag vet vi att det inte finns något slutmål. Vi vet också hur bräckligt det till synes självklara och för alltid garanterade är.

I ett globalt perspektiv, och det blir allt svårare att ha något annat än ett globalt perspektiv, är odemokratiska regimer vanligare än demokratiska. Om vi håller oss till dagens Europa vore det farligt självbedrägligt att se det som en union av stabila demokratier. Europeer kan inte underlåta att ställa kritiska frågor om huruvida formell demokrati också garanterar reell demokrati. Fungerar demokratiska institutioner och praktiker i demokratierna? Vad innebär nationell suveränitet i dagens värld? Utesluter liberala samhällsskick och ekonomier auktoritär politik? Det var vad som sades till de nyupprättade demokratierna som stod upp i ruinerna av det instörtade Sovjetimperiet. Kapitalismen och demokrati hävdades gå hand i hand. Hur förhåller det sig med Kina och Ryssland i det avseendet?

Hur förhåller det sig med Europa när finansmarknadernas diktat av skrämda regeringar och folkrepresentanter beskrivs som alternativlösa? Politik består just av val mellan alternativ. Utan alternativ ingen politik. Vad är demokrati och suveränitet, när miljardpaket förhandlas fram mellan regeringsrepresentanter över veckoslut för att lugna hungriga marknadsspekulanter? Vilka reella möjligheter finns för parlament att bryta upp sådana paket?

Jag har redan ifrågasatt den konventionella synen, där normativa regler och lagstiftning sätter ramarna för politiken, som ses som konfliktlösning på den arena som juridiken tillhandahåller.

Den här synen finns delvis kvar när det gäller EU-rätten. Reglerna som inramar EU kallas *acquis communautaire*, det som uppnåtts gemensamt. Synen är uppenbart kumulativ. Allt mer lagar och regler läggs till den rättsliga arsenalen som tolkas suveränt och auktoritativt av EU-domstolen.

Den politiska praktiken sedan 1990 talar ett annat språk. Christian Joerges och Martti Koskenniemi är två ledande folkrättsexperter som utvecklat nya teorier om förhållandet mellan det juridiska och det politiska och mellan nationell lag och Europalag eller internationell lag. De angriper och underminerar övertygande den strikta boskillnaden mellan rätt och politik och understryker de flytande övergångarna och sammanvävningarna mellan de två dimensionerna av regleringen av samhällslivet. Formella fördrag mellan länder blir i det synsättet flexibla instrument med en vid marginal av diskretion. Regelkomplex ändrar karaktär från formell offentlig rätt till informella regimer, som inte kommer till stånd genom formell procedur utan genom mer eller mindre sekreta förhandlingar som skriver om världen med nya språk: miljölagstiftning, mänskliga rättigheter, handelsregler, hälsoskydd, säkerhetspolitik håller med full fart på att ersätta en föråldrad vokabulär på temat territoriell suveränitet och kontroll av makt. Den här globala omvandlingen är tydlig inom EU men går långt utöver Europa. Martti Koskenniemi har beskrivit den framväxande världen av många funktionella rättsliga regimer som fragmentering:

”Skall import av hormonkött eller genetiskt modifierade organismer till Europa ske under åberopande av globala frihandelsregler eller internationella miljö- eller hälsoregler? Skall gränsöverskridande människor behandlas som ett problem om mänskliga rättigheter eller som ett säkerhetsproblem? För att avgöra sådana frågor vore ett överordnat regelsystem erforderligt, en internationell konstitution som täcker alla delregimer och avgör vilken som skall gälla i händelse av intressekonflikt. Men en sådan konstitution finns inte. Det är därför som experter som företräder olika delregimer söker påverka allt vad de kan och hitta en rättslig anknytning till sin egen regim. Endast den nakna makten kan avgöra vilken regim som till slut är starkast”

Vad innebär en sådan utveckling för begrepp som frihet, konstitution, suveränitet och demokrati?

En tendens är tydlig. Allt fler söker att koppla frihet till fasthet och auktoritet. Frihet definieras av allt fler som nationell frihet och demokrati som nationell suveränitet. Reaktionen är lätt förståelig. Man söker hålla fast och återskapa det som man upplever är på väg att försvinna.

En undersökning av Friedrich Ebert-Stiftung 2011 visade tydligt att överallt i Europa önskan om och beredskapen för auktoritära regeringsformer ökar. Trots nationella skillnader är trenden densamma överallt. I Portugal uttryckte 64 procent av de tillfrågade aktivt stöd för tanken på auktoritärt ledarskap, för någon som säger ifrån och bestämmer var skåpet skall stå. I Storbritannien och Frankrike ville över 40 procent se en stark man som stod över parlament och val. I Tyskland med dess traumatiska historia låg siffran på 32 procent. Orbáns Ungern är bara den synliga delen av isberget.

Nu skall man som historiker vara försiktig med att se allt det synbart nya som verkligt nytt. Princetonhistorikern Jan-Werner Müller har i sin nya bok *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth Century Europe* visat hur nära demokrati och de tre totalitära ideologierna och systemen låg varandra. Stödet för nazismen växte sig starkt inom en demokratisk ordning, där den kunde utöka sin maktbas i fria val. Weimarrepubliken var en av Europas vitalaste demokratier. När man bedömer undersökningar som den av Friedrich Ebert-Stiftung är det viktigt att ha med sig historien.

Den trend vi upplever nu har med nuets krav och i vart fall delvis med helt nya sorters problem utan historiska förlagor att göra. Men samtidigt finns historiska mönster att beakta. Ett sådant är demokratins bräcklighet och hur lätt begrepp som frihet och folklig suveränitet kan missbrukas. Historien upprepar sig inte och vi tycks inte lära av den. Den upprepar sig inte, eftersom även om vissa strukturer består tillkommer hela tiden nya element. Det är dessa nya element som gör det så svårt att lära av historien. Att bara varna för de gamla farorna hjälper inte, eftersom de ingått i nya sammanhang.

Nu kan man kanske hävda att allt detta är Europas och världens problems men inte Nordens. Det finns sedan 1950-talet en tendens att betrakta Norden som en lycksalighetens ö som ligger utanför världshändelserna, men som inte desto mindre utgör en modell för världen. Till detta kan man bara säga att det är dumt att romantisera. Norden är alldeles klart involverat i de problem som oroar världen och stör världsfred och välfärd antingen det gäller finansmarknader, migration eller miljöhot. Idéerna som föreslår lösningar är inte nationella utan flyter fritt och flyger med allt kortare omloppstid tvärs nationerna. Vi är i hög grad indragna i denna globala idévärld, mer eller mindre fantasirik, mer eller mindre fanatisk, mer eller mindre farlig. Inget visar det bättre än vad som hände i det här landet förra sommaren. Vi står inte utanför när frihets- och demokratibegreppen är på väg att omförhandlas. Inga värden är för alltid givna och ristade i sten. Det lär oss historien även om vi inte lär oss av den.

Informationstätheten ökar på ett sådant sätt att tiden tycks accelerera ännu mycket snabbare än under massamhällets genombrott på 1800-talet. Reinhart Koselleck talade om ett gap mellan

våra erfarenheter och våra förväntningshorisonter. Det moderna sedan upplysningstiden och den franska revolutionen har bestått i förmågan att översätta erfarenheterna till förväntningar, att urskilja ett förflutet som var sämre och skissera en framtid som blir bättre. Tidens acceleration gör att det gapet blir allt mindre. Förmågan att överblicka erfarenheterna och att utveckla trovärdiga framtidsvisioner minskar. Likheter finns med situationen under 1930-talet, men läget är mycket mer komplext nu, vilket leder till många tänkbara framtidsscenarier. Komplexiteten innebär att allt är så sammanvävt att väven på något vis trots allt håller ihop *eller* att kollapsen blir desto starkare *eller* något däremellan. Vi har varken underlag för att dramatisera eller för att säga att allt kommer att gå bra.

Men vi kan säga att det inte är läge för romantisering. Senast en romantisering av konstitutionsbegreppet skedde var i EU åren 2003-2005. Parisfördraget om kol- och Stålunionen 1951 och Romfördraget om den europeiska gemenskapen 1957 var fördrag mellan stater, som visserligen innebar betydande överföring av suveränitet till Bryssel, men bara för att skapa och kontrollera regler kring de fria rörelserna på marknaden. Frihandeln skulle skapa välstånd som skulle fördelas av medlemsstaterna och ge deras regeringar legitimitet i en tid när minnena från 1930-talet var i friskt minne och en fjärdedel av väljarna eller mer röstade kommunistiskt i Italien och Frankrike. Alan Milward har beskrivit denna arbetsfördelning som Europas räddning av nationalstaterna. Den ekonomiska problematiken löstes på europeisk nivå, den sociala på medlemsstaternas. Bryssel var ingen demokrati, och var aldrig tänkt så, utan en teknokrati som skulle garantera demokratin i Europas länder och förhindra en upprepning av historien.

Där fanns förvisso hela tiden en federalistisk dröm om ett slags slutmål. Den drömmen hölls vid liv av neofunktionalistiska teorier om spridningseffekter. Marknadsharmoniseringen och utjämningen av konkurrensskillnader skulle leda till att allt fler samhällsområden drogs in i integrationen. Europa tänktes som en självgående maskin med kurs på en federation, men man sa inte mycket om när eller exakt hur man skulle nå dit.

Det ändrades 1990 när amerikanska idéer om historiens slut snabbt spreds till Europa. Maastrichtfördraget 1992 med den ekonomiska och monetära unionen och namnbytet från gemenskap till union suggererade tanken att man nu var på väg att ta det avgörande federala steget. I själva verket skedde under 1990-talet en betydande maktförskjutning från Kommissionen till Rådet, från *hard law* till *soft law*, från *acquis communautaire* till *bench marking*, *best practices* och *monitoring*, från juridiken till politiken. Ett gap byggdes upp mellan federala visioner och institutionell kapacitet att följa upp visionerna. I detta gap frodades den europeiska hybrisen. Man hade efter Sovjetimperiets fall knappast något annat val än att integrera ett tiotal nya medlemmar med inga eller avlägsna erfarenheter av

demokrati. Men lättvindigheten med vilket man gjorde det kan bara förklaras med hybris och tron på en självgående maskin. I den andan samlades man till ett konvent för en konstitution. Konventets ledare såg sin historiska förebild i Philadelphia 1787 och skojade om vem som var Jefferson, Hamilton och Madison. Deras produkt blev långt ifrån den karismatiska förlagan. Medborgarnas dom blev förödande som vi vet. Lägg därtill finansmarknadernas kollaps 2008 som spred sig till dagens eurokris, som är en existentiell kris till följd av hybrisen när den monetära unionen skapades utan en motsvarande finansiell eller ekonomisk union. Så fort kan det gå.

Den europeiska hybrisen leder tanken till ett annat ord med grekiskt ursprung: hypokrisi. I Reinhart Kosellecks historiska filosofi var dynamiken mellan samhällskritik och framkallande av politiska kristillstånd en viktig faktor bakom historisk förändring. Men han arbetade också med en tredje faktor i sin teori: hypokrisi, alltså skenhelighet, som har en etymologi som knyter det till begreppet kris, också grekiskt, men det språkhistoriska sambandet har jag inte tid att gå in på här. Sekvensen kritik-kris bryts av ett genombrott för en vinnande idé. Det historiska exemplet är *l'ancien régimes* fall 1789. När segrarna väl hade kommit till makten med hjälp av det vinnande frihetsbegreppet började en ny legitimerande diskurs. De framtida förväntningshorisonterna förändrades när frihet blev ett nyckelbegrepp för att försvara ny makt i stället för att förstöra gammal. Kritiken tystades när vinnarnas historia skrevs och dynamiken mellan kritik och kris avlöstes av hypokrisin.

Det intellektuella ansvaret ligger inte i första hand i att gå in under och bekräfta de stora berättelserna utan i att kritiskt granska, ifrågasätta och rulla upp de konfliktfyllda historierna som de var innan de stelnade i legitimerande berättelser om det förflutna. Detta är sagt som en teckning av ett akademiskt ideal och ett principiellt förhållningssätt. Vi vet hur svårt det är att lyfta sig själv i håret och förflytta sig till ett rum utanför det man är en del av. Vi var alla en del av den globaliseringsberättelse som växte fram efter 1990 för att legitimera nya maktförhållanden. Men trots det, som ett intellektuellt förhållningssätt är det viktigt att söka positioner från vilka man kan peka på bräckligheten i sociala arrangemang i historien och i nuet. Det är en ofta otacksam uppgift, men nödvändig.